

УДК 372. 881.1

Тетяна Лозан,
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри загальнонаукових дисциплін
Філії Придністровського державного
університету ім. Т.Г. Шевченка в м. Рибниці,

**РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПІВ, ВІДБІР МЕТОДІВ І
ПРИЙОМІВ НАВЧАННЯ ЯК УМОВИ ЕФЕКТИВНОГО
ФОРМУВАННЯ УСНОГО УКРАЇНСЬКОГО
МОВЛЕННЯ РОСІЙСЬКОМОВНИХ
ПЕРШОКЛАСНИКІВ**

У статті розглядаються проблеми, пов'язані з особливостями навчання української мови російськомовних першокласників шкіл Придністров'я з українською мовою викладання. Обґрунтовано важливість оптимального відбору та доцільність застосування загальнодидактичних і лінгводидактичних принципів, методів та прийомів для ефективного формування усного українського мовлення російськомовних учнів першого класу. З'ясовано роль відібраних лінгводидактичних принципів для засвоєння української мови в умовах Придністров'я. Визначено та охарактеризовано основні напрямки експериментальної методики.

Ключові слова: українська мова, українське мовлення, російськомовні першокласники, принципи, методи, прийоми, вправи.

В статье рассматриваются проблемы, связанные с особенностями обучения украинского языка русскоязычных первоклассников школ Приднестровья с украинским языком преподавания. Обоснованы важность оптимального отбора и целесообразность применения общедидактических и лингводидактических принципов, методов и приемов для эффективного формирования устной украинской речи русскоязычных учащихся первого класса. Выяснена роль отобранных лингводидактических принципов для усвоения украинского языка в условиях Приднестровья. Определены и охарактеризованы основные направления экспериментальной методики.

Ключевые слова: украинский язык, украинская речь, русскоязычные первоклассники, принципы, методы, приемы, упражнения.

The article discusses the problems associated with the peculiarities of teaching the Ukrainian language to the Russian-speaking first-graders of schools in Transnistria with the Ukrainian language of teaching. The need for development of oral Ukrainian speech is indicated, as it affects the strength of learning in all academic subjects. It justifies the importance of optimal selection and application of General didactic and linguodidactical principles, methods

and techniques for the efficient formation of oral Ukrainian speech of the Russian-speaking pupils. The main approaches of lingvodidactic are studied to the designated problem. The role of selected linguodidactics principles is defined and their system is presented as an effective expression of the theory of management of process of learning Ukrainian as a second language in the Russian-speaking environment. The attention is focused on the principle of priority of formation of oral speech in relation to writing as a major. The article identifies and describes the main directions of the experimental procedure.

Key words: *Ukrainian language, Ukrainian speech, Russian-speaking first graders, principles, methods, techniques, and exercises.*

Українська мова в Придністров'ї є однією з трьох офіційних, тому тут функціонують навчальні заклади з викладанням українською, російською та молдавською мовами. Специфіка навчання української мови в школах з українською мовою викладання полягає в тому, що учні, які приходять до 1 класу, як правило, розмовляють російською. Української мови вони починають навчатися лише у школі, в умовах, коли україномовне середовище за межами школи відсутнє. Для російськомовних першокласників вивчення українською мови виступає не лише предметом, але й засобом навчання, оскільки сприяє розумінню й засвоєнню інших навчальних предметів. Як бачимо, опанування української мови необхідне дитині для успішної навчальної діяльності, оскільки міцність засвоєння знань з усіх навчальних предметів залежить від сформованості усного українського мовлення, уміння читати й писати цією мовою та зв'язно, логічно, послідовно виражати ці знання у словесній формі.

Таким чином, ефективне формування українського мовлення російськомовних першокласників є однією з важливих й актуальних проблем, що стоїть перед загальноосвітніми навчальними закладами з українською мовою викладання у Придністров'ї. Насамперед важливим у методиці навчання української мови постає реалізація принципів, відбір методів та прийомів навчання. З такою проблемою щорічно стикаються вчителі української мови та початкових класів Рибницької української середньої загальноосвітньої школи № 1. Успішне запровадження розроблених учителями науково-методичних підходів до розв'язання проблеми ефективного формування усного українського мовлення дозволяє поділитися досвідом роботи.

Метою статті є аналіз загальнодидактичних і лінгводидактичних принципів, методів та прийомів навчання, їх класифікацій та особливостей відбору для інтенсифікації процесу оволодіння усним українським мовленням російськомовних учнів першого класу в умовах Придністров'я.

Лінгводидактичний аспект означеної проблеми знайшов своє практичне втілення в низці дисертаційних досліджень останніх десятиліть.

Так, проблему розвитку мовлення першокласників, зокрема дотримання принципів навчання, відбір методів, прийомів та вправ розглянуто в наукових розвідках Е. Анафієвої, В. Бадер, Р. Вовкотруб, Т. Коршун, А. Ляшкевич, А. Нікітченко, М. Орап, О. Паскаль, С. Пенькової, О. Петрук, Н. Притулик та ін. Сьогодні зростає кількість українських і зарубіжних досліджень, що розкривають доцільність реалізації загальнодидактичних і лінгводидактичних принципів, правильного відбору методів та прийомів навчання рідної та другої мови (С. Дубовик [1], Л. Костюченко [2], А. Лаврентьева [3], О. Лобчук [5] та ін.) . Здобутки в методиці навчання української мови як першої та як другої мають основоположне значення для методики навчання української мови російськомовних учнів в умовах Придністров'я.

В основу експериментальної методики було покладено вихідні положення психологічних і психолінгвістичних досліджень, що стосувалися мовленнєвої діяльності (Л. Виготський, І. Зимня, О. Леонтьєв, О. Леонтьєв та ін.); дані психолінгвістики й лінгводидактики про сутність мовленнєвих умінь і послідовність їх формування (В. Артемов, М. Баранов, Б. Біляєв, Т. Ладигенська, М. Левітов, М. Львов, С. Рубінштейн та ін.); двосторонній зв'язок між аудіюванням і говорінням (І. Зимня та ін.); знання про двобічність процесу спілкування і специфічність діалогічної й монологічної форм мовлення (Л. Виготський, М. Жинкін, О. Лурія, С. Рубінштейн, Л. Якубинський та ін.); дані досліджень, що стосувалися методики навчання близькоспоріднених мов (О. Біляєв, М. Вашуленко, І. Гудзик, Г. Коваль, Н. Пашківська, А. Супрун, О. Хорошковська та ін.).

У процесі експериментального дослідження нами було визначено загальнодидактичні й лінгводидактичні принципи й методи, які лягли в основу експериментальної методики. Розроблена система дослідного навчання передусім спиралась на загальнодидактичні принципи, а саме: принципи доступності, свідомості, науковості, систематичності й послідовності, наступності й перспективності, практичної спрямованості навчального процесу, індивідуалізації й диференціації навчання, наочності.

Крім того, ми проаналізували розроблені лінгводидактичні принципи, які доцільно застосовувалися у процесі навчання російської та української мов у школах з українською та російською мовою викладання (О. Біляєв, Г. Коваль, Н. Пашківська, М. Успенський, О. Хорошковська). Особливу цінність для нашого дослідження мали принципи, запропоновані О. Хорошковською [11, с. 76–90], які ми наповнили змістом, що виходить зі специфіки загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою викладання у Придністров'ї. Серед них визначили такі:

1. Принцип випереджувального формування усного мовлення щодо писемного. Оскільки дитина після народження опановує спочатку усне мовлення під час спілкування з рідними, то як засвідчують дослідження

М. Львова [6], на початковому етапі навчання в школі вона вже володіє фонетикою, лексикою, граматиною рідної мови. У нашому випадку, для учнів, які починають навчатися української мови лише у школі (у них, як засвідчили результати константувального етапу педагогічного експерименту, низький рівень володіння орфоепічними й граматичними вміннями, невеликий запас словника), природно розпочинати навчання з посиленого засвоєння усного українського мовлення, оскільки воно є засобом спілкування й навчання, першоосною писемного. Саме через це випереджувальне засвоєння усного мовлення щодо писемного визначається в лінгводидактиці як один із основних принципів у навчанні української мови російськомовних учнів першого класу. Принцип випереджувального формування усного українського мовлення дістав вияв у методичному підході до організації навчання української мови, що відбито в розробленому нами змісті експериментальної програми для 1 класу (введено розділ «Формування усного українського мовлення») [7].

2. Принцип мотивації навчального процесу. Для успішного засвоєння української мови в умовах Придністров'я, де мало шкіл з українською мовою навчання, цей принцип має чи не найважливіше значення. Невмотивоване навчання психологи (І. Зимня, Ю. Пассов та ін.) розглядають як навчання, позбавлене психологічного змісту, навчання заради форми. У шестирічному віці діти ще не здатні усвідомлювати необхідність оволодіння українським мовленням, тому вчителі щоразу мають забезпечувати мотивацію, підтримуючи інтерес учнів до мовленнєвої діяльності. Адже лише інтерес до самої діяльності є необхідним компонентом у досягненні успіху в цій діяльності, оскільки вікові особливості дітей (увага, сприймання, пам'ять) дозволяють засвоювати та запам'ятовувати лише те, що є цікавим. Мотивація на уроках української мови забезпечувалась насамперед емоційними відчуттями, викликаними процесом навчання, на якому використовувались ігрові прийоми навчання, змагання, розучування українських дитячих ігор, пісень, слухання казок, інсценізація, а також використання стимулів заохочення. Слід зауважити, що створення в дитини бажання спілкуватися можливе лише за умов толерантного ставлення педагога до учнівської думки, панування доброзичливої атмосфери в класному колективі.

3. Принцип комунікативної спрямованості навчання. Це не лише один із принципів, а й одне з основних завдань опанування українського мовлення. Цей принцип означає, що навчання мови має бути спрямоване на формування вмінь використовувати засвоєні знання й уміння у практичній діяльності відповідно до ситуацій спілкування, хоч спостереження показують, що вчителі все ще перевагу надають засвоєнню знань із мови. Важливість дотримання цього принципу доведена вченими-методистами, які досліджували питання щодо навчання рідної мови (української і російської) (М. Вашуленко, Т. Донська, В. Капінос, О. Купалова,

М. Львов, Л. Паламар та ін.) та іноземної (Б. Біляєв, Ю. Пассов та ін.), у тому числі, російської мови як іноземної (Г. Дергачова, Т. Капітонова, В. Костомаров, О. Кузіна, О. Митрофанова, А. Щукін та ін.), російської мови у школах національних республік (О. Бистрова, М. Успенський та ін.), російської та української мов у школі з українською та російською мовами викладання (І. Гудзик, Н. Пашківська, О. Хорошковська та ін.).

Сьогодні в методиці спостерігається тенденція розв'язувати комунікативні завдання уже на початковому етапі навчання мови. Урахування цього принципу вимагає від учителя забезпечувати мотивацію мовленнєвої діяльності шляхом постановки завдання комунікативного характеру, створювати на уроках умовно-комунікативні ситуації, атмосферу невимушеного спілкування, проводити рольові ігри, використовувати парні й групові форми роботи, під час яких діти набуватимуть різнобічного досвіду спілкування.

4. Принцип комплексного підходу до формування мовленнєвих умінь. Цей принцип є особливо вагомим на початковому етапі оволодіння українською мовою. Формування мовленнєвих умінь відбувається в певній системі: знання → первинні вміння → навички → мовленнєві (комунікативні) вміння. Оскільки частково мовленнєві навички є базою для комунікативних умінь, то їх формування передуює останнім і здійснюється комплексно. Так, наприклад, засвоюючи тему «Наш клас», учні запам'ятовують нові слова (стеля, підлога, дошка, стілець, полиця, шафа, світлий, чистий, читати та ін.), одночасно вправляючись у їх вимові (учитель демонструє зразки вимови звуків, зокрема тих, які відрізняються в російській та українській мовах) та вживанні в мовленні у процесі побудови окремих висловлювань, проведення ігор, спрямованих на активізацію засвоєних слів тощо.

5. Принцип забезпечення мовленнєвого середовища. Загальновідомо, що мовленнєве середовище, що оточує дитину, відіграє суттєву роль у процесі оволодіння мовленням. В умовах Придністров'я воно має бути створене насамперед у класі та у школі. Тому під час експериментального навчання нами проводилася спеціальна робота з метою дотримання всіма учасниками навчального процесу єдиного мовного українського режиму в школі та в позакласній діяльності. Важливим було забезпечення потреби в користуванні українською мовою, чому сприяла позакласна робота, до якої залучалися й батьки під час підготовки та проведення народних і релігійних свят, а також використовувались народні дитячі ігри, інсценізації казок, проводились мовні ранки, заняття у музеї народознавства тощо. Таким чином, школа забезпечувала україномовне середовище, що позитивно впливало на розвиток усного українського мовлення учнів.

6. Принцип ситуативності мовлення – один з головних принципів технології комунікативного навчання. Необхідно відзначити, що під час

правильно організованої гри вчителем принцип ситуативності реалізується повною мірою. Бажання говорити з'являється в учнів у реальній ситуації – у грі, тому принципово важливим є відбір та організація мовленнєвого матеріалу на основі ситуацій і проблем спілкування, що виникають під час гри і які є актуальними для кожного її учасника. Одним із засобів створення комунікативно-мовленнєвої ситуації є рольові ігри.

Крім зазначених принципів, ми визначили ті, без яких неможливе якісне формування усного українського мовлення в умовах функціонування загальноосвітніх шкіл з українською мовою викладання в Придністров'ї. Це, насамперед, принцип міжпредметних зв'язків. В умовах навчання російськомовних школярів-українців, де українська мова є мовою навчання всіх предметів, принцип міжпредметних зв'язків має особливо важливе значення. Адже за перший рік перебування в школі діти мають оволодіти українським усним і писемним мовленням. Це можливо, якщо педагог дбає не лише про інтенсивне збагачення словника учнів, але й спрямовує свою роботу на оволодіння граматичним ладом української мови, без якого неможливе говоріння. Крім того, необхідність врахування міжпредметних зв'язків зумовлена потребою використання української мови на всіх уроках. Оскільки родинне російськомовне мовленнєве середовище не може забезпечити дітям повноцінного україномовного спілкування, тому інтенсифікація навчання української мови на основі міжпредметних зв'язків є не лише одним із найважливіших принципів навчання, але й важливим чинником успішного формування як усного, так і писемного мовлення, удосконалення процесу навчання на всіх його етапах.

Важливим для нашого дослідження є і принцип народності, висунутий ще К. Ушинським, І. Огієнком, а пізніше – М. Стельмаховичем. Він є актуальним для організації ефективного навчання у школах Придністров'я, де відбувається процес відродження і становлення української освіти та культури. Застосування цього принципу передбачає прищеплення учням любові до народної культури через широке використання всіх видів і жанрів українського фольклору, засвоєння молодшими школярами народного мовленнєвого етикету. Актуальність цього принципу пов'язана із реалізацією культурологічної змістової лінії, окресленої в експериментальній програмі з української мови [7]. Протягом першого року навчання, коли відбувається інтенсивне опанування усного мовлення, суттєве значення має розучування і виконання українських дитячих ігор, слухання українських народних казок, вивчення загадок, прислів'їв, залучення до участі в роботі шкільних музеїв народознавства, проведенні обрядових свят.

Зазначені загальнодидактичні й лінгводидактичні принципи навчання слугували важливим підґрунтям для розроблення експериментальної методики, що включала зміст, методи і прийоми формування усного мовлення першокласників.

У сучасній науковій літературі існує багато визначень понять «метод» і «прийом» навчання, а також їх різноманітних класифікацій. Сучасна дидактика розглядає «метод» як спосіб упорядкованої взаємозв'язаної діяльності вчителя й учнів, спрямований на розв'язання навчально-виховних завдань (Алексюк А.), а «прийом» навчання – елемент методу, часткове поняття щодо загального поняття «метод». Якщо метод – це спосіб діяльності, то прийом є окремим кроком, дія в реалізації методу. Тільки системне поєднання прийомів, відповідних обраному методу, створює певний метод навчання, тому важливою є послідовність їх застосування.

Щодо класифікації методів, то, як уже зазначалося, у цьому питанні немає єдиного підходу. Класифікацією методів навчання займалися такі вчені, як: А. Алексюк, Ю. Бабанський, Г. Ващенко, М. Данилов, Б. Єсіпов, І. Лернер, М. Махмутов, В. Паламарчук, С. Петровський, М. Скаткін, І. Харламов. Одні дидакти визначають методи за характером пізнавальної діяльності учнів, інші – за джерелами знань, ще інші – за дидактичною метою і т. д. В останні десятиріччя ХХ ст. найпоширенішою в педагогіці стала класифікація методів навчання за характером пізнавальної діяльності, розроблена М. Скаткіним та І. Лернером [4]. Вони виділили: пояснювально-ілюстративний, репродуктивний, частково-пошуковий, проблемний і дослідницький методи навчання.

Із позицій класифікації методів М. Скаткіна та І. Лернера в лінгводидактиці М. Успенським [10] було розроблено методи навчання російської мови як другої, які стали найбільш прийнятними для методики навчання других мов, зокрема для нашого дослідження, оскільки забезпечували формування мовних знань, первинних і частково мовленнєвих умінь і навичок та комунікативних умінь. Так, М. Успенський виокремив три групи методів: методи отримання теоретичних знань із мови (пізнавальні); методи формування мовних умінь і навичок та мовленнєвих умінь – тренувальні методи, а також контрольні-перевірні методи. До пізнавальних М. Успенський відносить пояснювально-ілюстративний, частково-проблемний або метод евристичної бесіди, проблемний або пошуковий. Тренувальні методи застосовуються на етапі формування мовних та частково мовленнєвих умінь і навичок. До тренувальних належать – імітаційний, репродуктивний, оперативний та комунікативний. Такого ж погляду на вибір методів навчання мови додержуються й інші українські методисти. Кожен із цих методів залежно від змісту, мети навчання, вікових особливостей та рівня мовленнєвого розвитку учнів може використовуватись і під час формування усного українського мовлення.

Серед пізнавальних методів із метою навчання російськомовних першокласників українського мовлення нами застосовувався пояснювально-ілюстративний метод – на етапі формування знань про мовні одиниці, а

серед тренувальних – імітаційний – на етапі засвоєння вимови звуків, слів та репродуктивний, що передбачав відтворення зразка або роботу за поданим зразком, оперативний метод використовувався з метою формування частково мовленнєвих умінь і навичок, комунікативний метод – на етапі формування комунікативних умінь.

У межах кожного методу, залежно від етапу і мети навчання, застосовувалися відповідні їм прийоми, які визначались конкретною темою і метою навчального матеріалу. М. Успенський розглядає дидактико-методичні та предметні прийоми навчання. Прийоми першої групи сприяють засвоєнню нового матеріалу. До них належать прийоми пояснення, зіставлення, аналізу, узагальнення знань. Предметні прийоми конкретно пов'язуються з певною метою і визначаються нею.

Пояснювально-ілюстративний метод є найбільш ефективним серед методів в умовах формування усного мовлення. Він гарантує забезпечення першого рівня знань (сприймання, коли учні слухають, дивляться, спостерігають, співвідносять нову інформацію з раніше засвоєною і запам'ятовують). Прийомами навчання є розповідь, бесіда, пояснення, ілюстрація, демонстрація зразка.

Імітаційний метод допомагає наслідувати мовленнєві зразки педагога: це артикуляція звуків, вимова слів, дотримуючись правильного наголосу, у необхідному темпі, з необхідною інтонацією. Його використання доцільне під час формування орфоепічних, інтонаційних та первинних граматичних умінь і навичок. У його межах застосовуються такі прийоми: спостереження над мовленням, первинне промовляння і кількаразове промовляння (тренінг) звуків, складів, слів.

Репродуктивний метод полягає у відтворенні зразків усного мовлення (слів, окремих висловів, сприйнятих на слух або зором). Зовнішньою стороною цього методу є система різноманітних вправ, тренувань. Його дидактичною метою є закріплення набутих знань, збагачення усного мовлення школярів лексичними одиницями і граматичними формами. Серед прийомів цього методу виділяють вправи на заучування напам'ять віршів, скоромовок; повторення зразків мовлення вчителя; переказ, близький до тексту; інсценування казок із відтворенням реплік героїв.

Оперативний метод передбачає виконання певних розумових операцій та практичних дій із мовним матеріалом. Основна функція оперативного методу – формування мовних і частково мовленнєвих умінь та навичок. У межах оперативного методу доцільними є підстановчі та трансформаційні вправи.

Комунікативний метод спрямований на формування і розвиток комунікативних умінь. За характером мовленнєвої діяльності він аналогічний продуктивно-творчому, оскільки базується на розвитку й творчому застосуванні набутих мовленнєвих навичок, передбачає

формування діалогічного й монологічного мовлення. Цей метод має великий арсенал прийомів: створення мовленнєвих ситуацій, рольових ігор, казкових сюжетів, реклами, словесного малювання.

Кожен із зазначених методів мав свою реалізацію у відповідних вправах. У методиці викладання української мови проблеми добору та класифікації вправ і відповідних методичних прийомів, спрямованих на формування комунікативних умінь, розглядаються у працях О. Біляєва, С. Карамана, В. Мельничайко, М. Пентилюк, М. Стельмаховича. Розробляючи типологію вправ, спрямовану на розвиток мовленнєвих умінь, нами враховувались результати досліджень методистів Л. Варзацької, М. Вашуленка, І. Гудзик, В. Трунової, М. Успенського, О. Хорошковської, Г. Шелехової. В їх дослідженнях нас цікавили методичні рекомендації, спрямовані на розвиток мовлення учнів.

Разом із тим, для нас важливе значення мали дослідження з проблем викладання іноземних мов. Так, І. Бім, П. Гурвич, Ю. Пассов, І. Рахманов, С. Шатілов, З. Шубін створили класифікацію вправ за критерієм комунікативності, виокремили мовні (домовленнєві, некомунікативні) і мовленнєві (комунікативні) вправи, а серед останніх – умовно-мовленнєві (умовно комунікативні) і власне комунікативні.

І. Салістра запропонував класифікацію вправ, у якій визначив два типи: вправи, що готують до мовлення (підготовчі) – мовні вправи та власне мовленнєві вправи або комунікативні [8]. Доцільність поділу вправ за способом формування вмінь і навичок на імітаційні, оперативні (конструктивні) та комунікативні довів у своїй праці М. Успенський [9].

У методиці навчання другої мови виокремлюють проміжні між мовними і мовленнєвими (комунікативними) – умовно-мовленнєві вправи. Ці вправи рекомендуються для формування й автоматизації частково мовленнєвих умінь та навичок, що є базовими для розвитку комунікативних.

Аналіз наявних класифікацій мовленнєвих вправ дозволив зробити висновок, що для реалізації цілей і завдань формування усного українського мовлення необхідні вправи, які враховували б послідовність у формуванні усного комунікативного мовлення: знання → первинні вміння → навички → вторинні вміння (комунікативне мовлення). Такими вправами, на наш погляд, є умовно мовленнєві й мовленнєві (комунікативні).

Таким чином, зазначені лінгводидактичні принципи, а на їх основі відібрані методи та прийоми навчання, що мають свою реалізацію у відповідних вправах посідають важливе місце у структурі процесу педагогічного проектування технологій навчання української мови російськомовних першокласників в умовах Придністров'я. Окреслені у статті загальнодидактичні і спеціальні принципи дають змогу побудувати оптимальну систему методів і прийомів, засобів і форм організації, реалізації та корекції навчання української мови. Експериментальна

методика, яка ґрунтується на описаних нами принципах, що, в свою чергу, визначають методи і прийоми навчання та відбір відповідних вправ, завдань, інших засобів і становлять лінгводидактичне забезпечення процесу формування усного українського мовлення.

Подальші наукові розвідки, на нашу думку, варто спрямувати на відбір змісту і напрямів роботи з формування усного українського мовлення молодших школярів в умовах російськомовного оточення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Дубовик С. Організація навчальної мовленнєво-творчої діяльності молодших школярів на уроках української мови / С. Дубовик // Початкова школа. – 2016. – № 8. – С. 15–21.
2. Костюченко Л. Урок навчання грамоти / Л. Костюченко // Початкова школа. – 2014. – № 9. – С. 21–22.
3. Лаврентьева А. Факторы успешности овладения младшими школьниками русским языком как неродным / А Лаврентьева // Начальная школа. – 2017. – № 1. – С. 53–58.
4. Лернер И. Я. Система методов обучения (дидактический аспект) / И. Я. Лернер. – М. : Педагогика, 1981. – 186 с.
5. Лобчук О. Напрями роботи з розвитку умінь мовленнєвої діяльності у молодших школярів / О. Лобчук // Початкова школа. – 2016. – № 1. – С. 6–9.
6. Львов М. Р. Методика преподавания русского языка в начальных классах: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / М. Р. Львов, В. Г. Горецкий, О В. Сосновская. – [3-е изд.]. – М. : Издательский центр «Академия», 2007. – 464 с.
7. Програма. Українська мова. 1–4 класи // Збірник нормативного і програмного супроводу з навчального предмета «Українська мова. Читання. Початкові класи». – Тирасполь: ДОЗ «ПДІРО», 2009. – С. 38–97.
8. Салистра И. Д. Очерки методов обучения иностранным языкам / И. Д. Салистра. – М. : Высшая школа, 1966. – 179 с.
9. Успенский М. Б. Пути реализации методики и приёмов обучения русскому языку в различных условиях билингвизма: автореф. дисс. на соиск. научн. степени канд. пед. наук: спец. 13.00.02 «Теория и методика обучения» / М. Б. Успенский. – М., 1980. – 23 с.
10. Успенский М. Б. Совершенствование методов и приёмов обучения русского языка в национальной школе / М. Б. Успенский / [под ред. Н. М. Шанского]. – М. : Педагогика, 1979. – 129 с.
11. Хорошковська О. Н. Лінгводидактична система початкового навчання української мови у школах з російською мовою викладання / О. Н. Хорошковська. – К. : ВАТ УкрНДІПСК, 1999. – 306 с.